

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.
Philosophical Sciences. Vol. 1(89)

Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.
Філософські науки. Вип. 1(89)

ISSN: 2663-7650

УДК 130:140.8:316.4.063

DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.1(89).2021.114-127

ФЕНОМЕН КОНСПІРАТИВІЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Т. А. Шадюк*

Явище конспіративізму як створення й побутування "теорій змови" є достатньо поширеним у сучасному суспільстві. Воно є предметом міждисциплінарних досліджень, які фокусуються на виявленні його специфічних ознак, причин і наслідків існування в індивідуальній та суспільній свідомості. Метою статті є концептуальне осмислення феномена конспіративізму, визначення його сутнісних рис, в контексті чого здійснюється характеристика конспіративізму як суспільного явища та явища суспільної свідомості, аналізуються фактори причетності конспіративізму до поглиблення комунікативної кризи й втрати суспільної злагоди. У статті застосовуються філософсько-аналітичний, системно-логічний і синтетичний методи дослідження. Виокремлюється соціально-етичний вимір феномена конспіративізму та встановлюються змістові підходи до його окреслення. Стверджується можливість застосування міждисциплінарного способу дослідження конспіративізму як різновиду дезінформації в суспільній публічній сфері та здійснюється його оцінка як чинника соціального впливу. Можливі соціальні наслідки циркуляції "теорій змови" у публічному дискурсі аналізуються у контексті комунікативної кризи. В межах концептуального осмислення у статті визначаються філософсько-психологічні передумови формування конспіративного світогляду і демаркуються поняття "конспірологія", "конспіративізм", які використовуються для окреслення змістовних положень "теорій змови" та означуваного ними світогляду.

За результатами дослідження, феномен конспіративізму характеризується змістом специфічного конспіративного світогляду, в основі якого лежить пласт уявлень, переконань, спроб вибудови цілісної картини світу, змістом яких є контент неперевіреної, частково правдивої або й зумисно неправдивої інформації, псевдоекспертного чи хибного знання. Конспіративний світогляд функціонує в межах публічного дискурсу, виявляючись у тісних соціальних взаємозв'язках, що фактично забезпечує безперервний вплив на реципієнтів масової комунікації, є фактором формування суспільної свідомості, котра набуває ознак конспіративної ментальності як сталого способу мислення. Конспіративний дискурс оцінюється як чинник ушкодження комунікації і втрати суспільного конкордизму, злагоди з огляду на традиційне розуміння комунікації як основної людської якості й процесу,

* PhD in Philosophy, Associate Professor
(National University of Water and Environmental Engineering, Rivne city, Ukraine)
кандидат філософських наук, доцент
(Національний університет водного господарства та природокористування)
t.a.shadiuk@nuwm.edu.ua
ORCID: 0000-0002-2376-0112

заснованого на справжніх соціально-етичних цінностях, зокрема правді й достовірному знанні як компонентах інформаційного обміну.

Ключові слова: "теорії змови", конспіративізм, соціально-етичні цінності, комунікація, конспіративний дискурс, комунікативна криза.

THE PHENOMENON OF CONSPIRACISM: SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

T. A. Shadiuk

The phenomenon of conspiracy as the creation and existence of "conspiracy theories" is quite common in modern society. It is the subject of interdisciplinary research, which focuses on identifying its specific features, causes and consequences of existence in the individual and social consciousness. The aim of the article is to conceptually comprehend the phenomenon of conspiracy and to define its essential features, so the phenomenon of conspiracy is characterized as a social phenomenon and the phenomenon of public consciousness. Also the factors of conspiracy involvement in deepening of communicative crisis and loss of social coherence are analyzed. The theory and method of discourse analysis, as well as system-logical, analytical, and synthetic research methods are applied.

The socio-ethical measurement of the phenomenon of conspiracy is singled out and semantic approaches to its delineation are established. The possibility of using an interdisciplinary method of studying the phenomenon of conspiracy as a kind of misinformation in the public sphere is confirmed and its assessment as a factor of social influence is actualized. The possible social consequences of the circulation of "conspiracy theories" in public discourse are analyzed in the context of the communicative crisis. Within the framework of conceptual comprehension, the philosophical and psychological preconditions for the formation of a conspiratorial worldview are determined. Such terms as conspiracy, conspiralogics, conspiracism that are suitable for outlining the essence of the phenomenon of "conspiracy theory" and its worldview are discussed.

According to the study, the phenomenon of conspiracy is characterized by the content of a specific conspiratorial worldview, which is based on ideas, beliefs, attempts to build a holistic picture of the world, the content of which is consisted of unverified, partially true or deliberately false information, pseudo-expert or false knowledge. The conspiratorial worldview operates within the framework of public discourse, manifesting itself in close social relationships, which in fact provides a continuous influence on the recipients of mass communication. It is also a factor of social consciousness creation, which acquires signs of conspiratorial mentality as a stable way of thinking. Conspiratorial discourse is assessed as a reason of damage to communication and loss of social concordism regarding to the traditional understanding of communication as a basic human quality and process based on sufficient socio-ethical values, including truth and reliable knowledge as components of information exchange.

Key words: "Conspiracy Theories", Conspiracism, Socio-Ethical Values, Communication, Conspiratorial Discourse, Communicative Crisis.

Постановка проблеми. Одним із найбільш помітних феноменів у дискурсі практик дезінформації в сучасному інформаційному просторі є "теорії змови" або конспіративні теорії. У буденній свідомості поняття "теорій змови" чітко співвідносяться з альтернативними (відмінними від офіційних) поясненнями резонансних суспільних подій, суперечливих

обставин чи неочевидних закономірностей у соціальній сфері незалежно від змісту конкретної "теорії". Попри збіг вербального і значеннєвого змістів у словосполученні "теорії змови", непроясненим й науково необґрунтованим залишається вживання термінів на означення цього явища, їх використання в мові науки. Зокрема, часто вживаний термін

"конспірологія" у масмедійних виданнях ототожнюється з діяльністю щодо продукування й поширення теорій змови. Етимологічно слово "конспірологія" походить від латинських слів *conspirare* і *logos*, що означає науку про змови. Втім, оскільки предмету цієї науки (самих змов) може і не існувати взагалі, то фактично "конспірологія" є псевдонаукою, предметом вивчення якої є нарація і побудова "конспірологічних" "теорій", а також їх просування у масовій свідомості.

До того ж ці "теорії" фактично не є теоріями в науково-методологічному сенсі. У наукових дослідженнях "теорії змови" (незалежно від ступеня їх вірогідності, ймовірної правдивості) розглядаються як квазі-критичні або ж квазі-раціональні, вважається, що "теорії змови" є такими, що мають лише формальні ознаки теорій, хоча сам термін визнається як культурно усталений слововжиток [1]. Згідно з цим методологічним шаблоном самі "теорії змови" (хоча й будучи псевдотеоріями) виглядають як "науковий" здобуток конспірологів, діячів-прихильників або творців змовницького логосу. Тому у даній розвідці вважаємо за доцільне застосовувати терміни "теорії змови" або "конспіративні теорії" на означення одного із видів псевдотеорій: суспільних оповідей на змовницьку тематику, історій про підозри у змовах, задля уникнення дискредитації латинського кореня *logos*, що має стосунок до наукового знання. Таким чином, у терміні "теорії змови" акумульовано подвійну сумнівність як зовнішню атрибутивність цього поняття (адже воно може позначати насправді не теорії і не змови), а також недовіру та підозру як його сталу внутрішню змістовність.

Навіть відкидаючи критику застосування терміну "теорії змови" у науці, стає зрозумілим, що його побутування є лише закріпленням

скептичної точки зору на наративи змови, котрі цілком чи частково можуть виявитися вигадками чи епістемічними хибами. Тому більш науково обґрунтованим є застосування нейтрального за змістом терміну "конспіративізм", що означає явище побутування наративів змови, що має певні причини й наслідки як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Потребу розрізнити поняття "теорія змови" (*conspiracy theory*) і відповідний факт наявності конспіративних за змістом оповідей, конспіративістських репрезентацій подій (*conspiracy narrative*) у суспільстві, тобто соціальний феномен, засвідчує, зокрема, робота Францішка Чеха, в якій робиться спроба проаналізувати наповненість польських ЗМІ такого штибу інформацією [2: 157]. Завдяки розрізненню понять можливим є встановлення типології існуючих подієвих "теорій змов" і типологічних характеристик явища конспіративізму, що є принципово відмінними завданнями.

Разом з тим, поняття "конспіративізм" позначає також світогляд, в основі якого лежать конспіративно зумовлені уявлення, погляди й переконання, наприклад, про те, що хід суспільної історії (і важливі події у ній) від початку детермінований запутаною сіткою секретних змов [3] тощо. Конспіративізм є світоглядом замісного типу або квазі-світоглядом, що з'являється внаслідок раптового порушення звичного ходу подій, котрі загрожують усталеному світопорядку, руйнують звичне світобачення. Відтак, "теорія змови" – це "енергія швидких вуглеводів" для мозку; оперативна допомога нейронам у розірваних зв'язках, що силяться відновити цілісність своєї структури. Джозеф Ушинські характеризує конспіративний світогляд як патологічну парадигму [4]. Від поняття

конспіративізму, як явища побутування "теорій змов" і відповідного йому світогляду, походить поняття "конспіративісти", що має як опосередкований, так і безпосередній зміст. Конспіративісти – це особи, котрі конспіративно налаштовані (conspiratorially minded), тобто підтримують "теорії змови" і/або є їх безпосередніми виробниками.

Конспіративізм є не лише помітним суспільним явищем, а й предметом вивчення у соціальній філософії, політології, сфері права, психології, етиці, культурології тощо. Нині дослідження "теорій змови" як соціального феномена та феномена суспільної свідомості набувають міждисциплінарного характеру, що дозволяє розширити спектральне коло теоретико-методологічних підходів й, тим самим, повніше змістовно окреслити сутність цього суперечливого феномена, виявляючи його нові характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін "теорії змови" з'явився в англо-американському культурному контексті. Цей факт і натеper визначає основні термінологічні конструкції, що застосовуються до дослідження явища конспіративізму, в тому числі в українській науці. Згідно з Джозефом Ушинські, у науковій дискусії тема конспіративізму з'явилася у першій половині ХХ століття й пов'язана з академічними дослідженнями політичних психологів, соціальних філософів, літературознавців, соціологів, істориків, зокрема, Гарольда Д. Лассвелла, Теодора Адорно, Норберта Гутермана, Лео Левенталя, Карла Поппера, Річарда Гофстедтера й б. ін. [4: 34-35]. Саме Річард Гофстедтер одним з перших розпочав стигматизацію конспіративізму, висловившись про "теорії змови" як про форму політичної і культурної паранойї, внаслідок чого його було віднесено до феноменів

"додосвідної патологізації" [5]. Насьогодні є чимало праць, які висвітлюють різноманітні аспекти феномена конспіративізму. Визначальними для встановлення сутнісних рис феномена конспіративізму є психологічні та філософські дослідження, котрі фокусуються на визначенні психологічних потреб індивіда й зумовлених ними передумов зацікавленості й довіри до неперевіреного інформаційного контенту, а також на з'ясуванні світоглядних детермінатив і особливостей їхньої трансформації в умовах неспинної діджиталізації суспільного життя.

Чимало науковців займаються встановленням причинно-наслідкових зв'язків між вірою у змови та певними психологічними, соціальними, етичними, ідеологічними й політичними чинниками. Поширеними є дослідження в контексті протиставлення конспіративізму та конвенціоналізму як протилежних соціокультурних позицій. Зокрема, вплив соціально-політичних кризових ситуацій на сприйнятливості людей до "теорій змови", а також психологічні передумови віри в них досліджували Стівен Смолпейдж, Віктор Сорел, Джозеф Ушинські, Ян-Віллем ван Пруйен, Майкл Вуд, Карен М. Дуглас, Ана С. Лейт, Роббі М. Саттон, Олександра Цічоцька, Ілля Яблоков і б.ін. Серед когнітивних потреб, що присутньо стають передумовами схилення до конспіративних теорій, віри в них, особливо помітними є епістемічні. Детальніше епістемічні потреби особистості з психологічної точки зору досліджуються у розвідці П. Дж. Лемана та Марко Ціннірела [15]. Виявлення і класифікацію чеснот інтелектуального характеру, а також їх філософське осмислення ставить собі за мету Л. Загзебські, котра вводить їх у контекст аналітичної епістемології [14]. Відповідно конспіративізм постає як

упредметнення епістемічних упереджень, побічний продукт сприйняття людьми навколишнього світу, особливий спосіб раціонального мислення чи один із ірраціональних проявів, наприклад, страху.

Риси конспіративного світогляду й закономірності вписування конспіративізму в широкий світоглядний контекст встановлювали сучасні дослідники Адріан Бангертер, Мартін В. Бауер, Метью Холл, Марк К. Нурт. Британський дослідник Бреді Френкс, розгортаючи картину конспіративного світогляду, відтворив схему бачення чи представлення конспіративістами соціальної стратифікації. Окрім вказаних авторів, "теорії змови" як конспіративні вірування (conspiracy beliefs), що зближуються з альтернативними віруваннями та нетрадиційними релігіями сучасності, є предметом вивчення Девіда Робертсона [6]. Контroversійні версії оцінювання суспільної ролі конспіративізму представлені Катаріною Талманн [5], зокрема, дискутується питання стигматизації "теорій змови" та виштовхування їх у площину негативних соціальних феноменів.

Окреслення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розширення інформаційного простору та можливостей включення в нього людини оцінюється у сучасному суспільстві дедалі частіше з позицій пересторог до споживання інформації, що може мати негативні наслідки як для окремої людини, так і для всього суспільства. Зважаючи на обсяг дезінформаційної складової у потоці відомостей, в тому числі "теорій змови", що справляють дезорієнтуючий вплив на учасників комунікації, актуалізуються питання зі сфери належного: моральних засад суспільної взаємодії, дотримання принципів толерантності, доброзичливої спрямованості спілкування. Одним із вимірів феномена конспіративізму є

соціально-етичний, у якому проблематизується аспект суспільної комунікації. Отож потребує з'ясування питання: як побутування "теорій змови" у масовій свідомості впливає на якість суспільної комунікації й яких ушкоджень вона зазнає.

Метою статті є здійснення концептуального осмислення феномена конспіративізму й визначення способів оцінювання його як чинника соціального впливу. Автор ставить за мету з'ясувати сутнісні ознаки соціально-етичного виміру феномена конспіративізму. Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних завдань: охарактеризувати феномен конспіративізму як суспільне явище та явище суспільної свідомості і проаналізувати фактори причетності конспіративізму до поглиблення комунікативної кризи й втрати суспільної злагодженості.

Результати й дискусія.
Конспіративізм як явище суспільної свідомості. Як явище суспільної свідомості "теорії змови" мають неоднозначну оцінку. Насьогодні у науковому дискурсі способи їх валоризації варіюються від здорового скептицизму до патологічного способу мислення, включаючи надмірну підозрливість як прояв параної. Одним із важливих аспектів оцінювання конспіративізму є соціально-етичний, який передбачає розкриття особливостей конспіративної свідомості, в основу якої покладається конспіративний світогляд як складова публічного дискурсу, встановлення причин та передумов прихильності осіб до "теорій змови", а також попередження можливих соціальних деструктивних наслідків, чинником яких є некритичне сприйняття конспіративних теорій як дезінформаційного контенту.

"Теорії змови" є достатньо популярним явищем у масовій свідомості будь-якої історичної доби,

вразливої до проявів несправедливості, швидкої на реагування щодо порушення соціального порядку. Вони дають прості відповіді на складні питання і при цьому ще й апелюють до розуму та здорового глузду. Привабливість їх настільки потужна, що як зазначає Роб Бразертон у книзі "Підозріливі уми", "За своєю природою всі ми – теоретики змов. Дехто з нас просто приховує це краще, ніж інші" [6: 17]. Ми всі є теоретиками змов (conspiracy theorists), якщо віримо бодай у одну змову, а історія насправді переповнена задокументованими змовами, – так доповнює цю думку британський вчений Кассім Кассам [7: 6]. Тож "теорія змови" визначається як теорія про змову, й в історії можна знайти чимало фактів дійсних змов [7: 3]. У сучасному світі змови цілком можуть існувати й безперечно існують. Відтак, окремі "теорії змови" знаходять фактологічне підтвердження й стають правдою.

Змова, наслідком якої є нанесена фізична чи матеріальна шкода, у теорії кримінального права може трактуватися як додаткова кваліфікуюча ознака складу кримінальних правопорушень, зміст якої визначається у змісті понять "попередня змова групи осіб", "організована група" [8]. Випадки використання змови як кваліфікуючої ознаки у кримінальному праві нерідкісні, тому на сьогодні розглядається можливість розширення й вдосконалення нормотворчої техніки з її урахуванням. Таким чином, змова є цілком конкретним прецедентом кримінальної справи, що працює на виявлення складу й ступеню важкості злочину, якщо вона процесуально доведена, на відміну від змови у складі так званої "теорії змови" або, інакше кажучи, конспіративної теорії, в якій акцент зміщується на доведення лише факту змови (у кращому випадку, адже частіше "теоретиками" ставиться мета лише її поширення). Тобто "теорія

змови" є замкненою сама на себе й непродуктивною з точки зору виявлення, усунення чи попередження соціальних небезпек, загроз. Більше того, "теорії змови" самі є джерелом потенційних загроз утрати соціальної злагоди.

Конспіративні теорії – це історії, які люди хочуть чути. Ними насичені усі ЗМІ. Вони циркулюють в соціальних мережах, їх поширюють і жваво обговорюють, їх зміст інтригує, однак це не завжди свідчить про їх неординарність чи високий ступінь віри в них, – стверджує Кассім Кассам, – й більше того, віра у їх правдивість не є причиною ні їх продукування одними, ні їх споживання іншими. Розгортаючи критичний аналіз цього явища, мислитель визначає "теорії змови" як великий бізнес, а їх виробників як конспіративних підприємців, підприємців змов, "Теоретиків Змов" з великих літер [7: 34]. Кассім Кассам пропонує розрізнити виробників і споживачів "теорій змови". При цьому самі розробники є не просто фантазерами, а реальними конспіративістами, "підприємцями-змовниками", що з політичною метою створюють ті чи інші наративи, буквально торгуючи ними та просуваючи у медіа та соціальних мережах, заробляючи на цьому [9]. Теорії змови опираються не на прямі, а на побічні докази. Їх основною функцією є просування певних ідеологічних чи політичних ідей, адже присутньо це форма політичної пропаганди. "Теорії змови є формами пропаганди, і їх функція полягає у просуванні політичного порядку денного", це "димові завіси для політичних цілей" [7: 31]. Тобто конспіративістський дискурс може набувати ідеологічних форм. За таких обставин "теорії змови" можуть ставати ефективним інструментом маніпулятивного політичного впливу на суспільні маси. Соціальним наслідком такого впливу є

антагонізація світоглядів, що викликає до життя риторичку ворожості, загострює внутрішньо суспільні протиріччя, протиставляючи діяльність політичних сил, загалом суспільні, урядові, міжнаціональні інтереси тощо. Тому з безпекових міркувань урядове ставлення до їх функціонування варіюється від спостереження і невтручання до перешкоджання і розвінчування. Водночас "теорії змов" є своєрідними "вікнами", крізь які проглядаються реально існуючі суспільні страхи й занепокоєння, що повинні бути вивченими й вчасно прореагованими.

Аналізуючи конспіративізм як форму суспільної свідомості, британський дослідник Бредлі Френкс з колегами вказують на символічність світогляду конспіративістів, крізь призму якого представлені найбільш важливі погляди, припущення або переконання, що стосуються онтології, гносеології та соціальної сфери людини. У структуру конспіративного світогляду, на думку дослідника, входять важливі смислові аспекти, що описують природу дійсності, людське Я, групи належності (ingroup), групи неналежності (outgroup), соціально-політичні дії й можливі майбутні зміни [10: 5]. Однією з помітних рис конспіративної свідомості є її монологічність. Монологічність конспіративних теорій розуміється як риса конспіративного мислення, що є стійким когнітивним стилем, властивою якістю чи особливістю розуму. Сутністю монологічності є небажання чи неспроможність оперувати цілим контекстом, масивом інформації і зосередженість на вибіркових його деталях, окремих фактах, що формує якість, котра описується в термінах "закритого" розуму на відміну від "діалогічності" як стилю мислення і спілкування, що демонструє відкритість до сприйняття (фактів, непідтверджених свідчень тощо) [10: 2-3]. Діалогічні системи

вірувань залучені у діалог зі своїм контекстом, тоді як монологічні системи вірувань, якими частково є "теорії змов", самозамкнені, говорять самі із собою [10: 14]. Загалом, монологічністю пояснюється той факт, що поділяння адептом однієї теорії з великою ймовірністю передбачає й поділяння багатьох інших теорій. Цим також зумовлений той факт, що переконаність у правдивості теорій змови не виникає на основі висновків, зроблених шляхом спостереження чи дослідження питання. Переконаність виникає швидше на основі застосування конспіративного світогляду до цих спостережень. Це дає підстави говорити не лише про конспіративний світогляд, але й про загальну конспіративну ментальність, ментальність змови. У широкому сенсі конспіративний світогляд може функціонувати як метанаратив, що стає основою для індивідуальних конспіративних нарацій.

На підставі проведеного дослідження, автори доводять, що "теорії змови" та альтернативні пояснення слід також розуміти як своєрідні світські квести, що можуть перерости у якусь надприродну онтологію на кшталт релігії, тобто квазі-релігію. Такий квазі-релігійний підхід уявляється як перспективний з точки зору осмислення соціальних процесів, вивчення процесів продукування соціальних уявлень [11]. За своїм змістом, формами та функціями конспіративні теорії є подібними до тих, що присутні у інституціоналізованих релігіях, що дає підстави називати їх квазі-релігійними уявленнями. Зрештою, дослідники вважають "теорії змови" важливими культурними формами розуму, що уможливають символічне осмислення загрозливих для суспільства подій чи ситуацій [11]. Така точка зору утверджує конспіративізм як предмет наукового позитивного вивчення,

потенціюючи його насамперед емпіричні якості.

Конспіративні теорії відображають фактичні уявлення про реальність як про частину соціального функціонування людини. Високий ступінь суспільного невдоволення, невпевненості чи нерозуміння поточної ситуації формує "інформаційний вакуум", що своєю чергою стає тригером конспіративістської нарації. У цьому ж руслі визначають "теорії змов" дослідники Бредлі Френкс, Адріан Банджертер та Мартін Бауер. На їх думку, "теорії змови" є фактичними уявленнями про реальність як про частину соціального функціонування людини та відображають її потенційну здатність до надмірного узагальнення й, таким чином, виражають ступінь функціональної автономії в сучасних суспільствах [11]. Будучи вписаними у контекст соціальної взаємодії, "теорії змови" є своєрідним вимірювальним приладом соціальної напруги в суспільстві або ж маятником комунікативного дисбалансу.

Когнітивні передумови формування конспіративного світогляду. Творча тематика наративів є проекцією своєрідного когнітивного дисонансу, відображає спроби інтерпретувати незв'язні події незрозумілої етіології та в цілому осягнути картину світу, що складається. Передумови віри в "теорії змови" визначаються психологічними, а надто когнітивними, потребами особистості. На основні з них вказують британські дослідники Ян-Віллем ван Пруйен, Карен М. Дуглас, Роббі М. Саттон, Олександра Цічочка. До психологічних передумов віри в "теорії змови" дослідники Ян-Віллем ван Пруйен і Карен М. Дуглас відносять почуття страху, невпевненості й відсутності контролю над ситуацією, що ними збуджується процес осмислення, надання значення новим подіям чи ново пережитому досвіду.

Згідно з теорією захисту психіки як системи (вчення про захисні механізми психіки), існує три групи психологічних потреб, що впливають на соціальну мотивацію суб'єкта: епістемічні (бажання розуміння, точності, суб'єктивної впевненості, структури знання про світ); екзистенційні (бажання захищеності, безпеки та контролю); соціальні (стосункові) (бажання належності та підтримки позитивного уявлення про себе та власну групу). Серед епістемічних потреб звертає на себе увагу "потреба у закритті", що позначає мотивоване прагнення до пошуку інформації, яка б давала пряму відповідь на поставлене запитання, виключаючи непевність і спантеличеність. Задоволення цілої низки психологічних потреб шляхом споживання конспіративних історій можливе, однак розбалансовує когнітивну активність людини, звільняє мозок від необхідності мотивовано й цілеспрямовано працювати на результат пізнання. У підсумку "теорії змов" визначаються як форми знищення соціально мотивованого пізнання [12]. Проблеми епістемологічного характеру (особливості прояву когнітивних упереджень) на прикладі фейків, "теорій змови" як видів дезінформації, розглядаються у працях Томаса Ніколса, котрий виявляє загрози вихолощення наукового знання, дискредитацію і знищення експертного фахового знання [13]. Таким чином, уведення елементів соціально-психологічного, соціально-філософського, етичного, культурологічного аналізу дозволяють побачити у феномені конспіративізму неоднозначність і можливі соціокультурні загрози.

Сприйнятливність споживачів до "теорій змови" пояснюється як рисами характеру (наївність, замкненість), так і психологічними особливостями людини, котра в усіх подіях прагне

знайти сенс, навіть у чітких найбезглуздіших вчинках з трагічними наслідками. З цієї точки зору, споживання "теорій змови" виглядає як вправлення у сенсотворенні, самостійному критичному осмисленні подій. Однак, дослідники називають таке сенсотворення інтелектуальною хибкою, що виникає внаслідок специфічного способу мислення – хотінням вірити у те, що думаєш (wishful thinking) [14: 180].

Когнітивні, а саме епістемічні упередження покладені в основу сучасного специфічного вчення британського науковця Кассіма Кассама. На його думку, слід розрізнити епістемічні вади споживачів "теорій змови" та їх так званих "виробників". Серед інтелектуальних вад творців "теорій змови" найпомітнішою є відношення байдужості (до того, чи мають "теорії" надійну доказову базу), що є вадою епістемічної невпевненості. Загалом, висновує дослідник, інтелектуальні вади відіграють значну роль у пізнавальній діяльності людини. Таким чином, виявляється можливим виправдання вад зарозумілості, упертості, нездатності працювати над помилками нарівні з чеснотами відкритості й сумнінності як необхідних елементів пізнавальної активності. Відтак, епістемологія вад – "це філософське вчення про природу, ідентичність та значення інтелектуальних вад" [9]. Інтелектуальні вади – це риси характеру, погляди чи стилі мислення, які систематично, хоча і не завжди, заважають справжньому знанню [9]. Звідси, інтелектуальні вади, які мають вплив на знання (перешкоджають його здобуттю, спотворюють його чи заважають його використанню), називаються епістемічними вадами. Епістемічні вади передбачають осуд, мають презумпцію вини як риси характеру чи мислительні установки, стилі мислення, що систематично заважають

отриманню знання. Однак, епістемічні вади не завжди є такими на практиці. До прикладу, догматизм може розглядатися як епістемічна вада, що перешкоджає засвоєнню, передачі, збереженню знань й отримання нових знань, а може й навпаки захистити знання, відмовляючись вислуховувати аргументи прихильників "теорій змов" чи хибних інтерпретаторів історичних подій.

Іншим аспектом проблеми епістемічного упередження, котре помічає Кассім Кассам, є виявлення епістемічних вад на індивідуальному рівні та виправлення їх або протидія їм. Інтелектуальні вади, засновані як на суб'єктивних особистих когнітивних упередженнях, так і під впливом системних факторів, важко подолати, навіть якщо їх існування помічено, – зазначає автор. Іноді можна змінити своє мислення або відмовитись від поганих інтелектуальних звичок, але не завжди. Можуть залишатися вади, в яких ми застрягли. Крім того, характер деяких епістемічних вад є таким, що перешкоджає своєму виявленню. Подібні "злодійські" вади є основним джерелом невігластва. Наприклад, замкненість може перешкодити визнати, що людина є замкненою [9]. Іншою інтелектуальною вадою є дурість (stupidity) як безглуздя, відсутність розмірковування, нездатність до судження, що може значно повпливати на спроможність розрізнити правду й неправду. Не менш важливим питанням, котре ставить автор, це те наскільки люди винні в тому, що мають епістемічні вади і якою мірою відповідальні за них. У цьому питанні філософ виявляє лояльне ставлення до людини й вважає, що більш осудним є не наявність тих чи інших вад, а неналежне ставлення до знання й процесу пізнання.

Конспіративний дискурс як чинник ушкодження комунікації і втрати суспільного конкордизму. У

сучасному інформаційному просторі "теорії змови" функціонують як важливий соціальний феномен. Це явище публічного медійного дискурсу, до якого належать серії вербально оформлених міркувань, що змістовно пов'язані між собою. Нерідко кожна конспіративна історія, яка побутує у певному соціальному просторі, залежить від попередньої і підготовлює сприйняття наступної завдяки сталому змістовому ядру. Своєрідний принцип матрешки: віра в одну теорію корелюється з вірою в іншу. Ядром конспіративного дискурсу є світогляд конспіративізму, серед основних рис якого виділяються підозріливість у приховуванні правди, недовіра до офіційних тлумачень подій, що відбулися чи мають відбутися. Походження конспіративного нарративу найчастіше є неінституційним, неформальним та імперсональним. Основна роль, що йому відведена, це бути ключем до розуміння соціального і природного середовища, сьйвом евристичної здогадки про "справжній" стан речей.

Сучасні дослідження демонструють той факт, що будь-яка "теорія змови" створена таким чином, щоб бути вписаною у якомога ширший соціальний контекст чи навіть у міжнаціональний конфлікт. Така стратегія дає можливість безособовому дискурсу виправдатись, звинувативши будь-кого у несправедливій соціальній системі й, таким чином, залучити якомога більше адептів своєї теорії [15]. Ця обставина свідчить про прагнення теоретиків змов досягти впевненості у небезпідставності аргументів ймовірної змови, тим самим здобути надійне онтологічне підґрунтя.

Будучи щільно включеним у соціальний контекст, заснованим на соціальних інтеракціях, конспіративний дискурс вживлений у специфічне професійне мовне середовище й здатен справляти вплив

на реципієнта масової комунікації. У дослідженні проведеному британськими психологами Патріком Леманом і Марко Циннірелою було виявлено кореляцію між якістю міжособистісної комунікації і сприйнятливістю осіб до дезінформації. Зокрема, ступінь прихильності осіб до "теорій змови" залежить від загального рівня міжособистісної довіри: особи з низьким рівнем міжособистісної довіри, як правило, мають вищий рівень віри в "теорії змови" й менш схильні довіряти офіційним версіям подій, коментарям щодо резонансних суспільних тем тощо [15].

"Теорії змови" не є безневинними вигадками, у багатьох випадках їх побутування має далекосяжні деструктивні наслідки. Вони можуть провокувати цілком конкретні соціальні негаразди: підживлювати расизм, націоналізм, тероризм та гендерні упередження, розпалювати етнічну ворожнечу, стимулювати спалахи насильницьких дій, а також в цілому спричиняти поляризацію суспільства. Маніпулюванням окремими "теоріями змови" можливо навіть регулювати ступінь поляризації суспільства, залежно від "політичних квот", тобто реального розподілу політичного впливу в країні. Аналізуючи медіа контент, польський автор відзначає наявність такого різновиду розладу суспільного конкордизму як внутрішні культурні війни, що є наслідком глибокої поляризації польського суспільства та унаочнюють існуючий соціальний конфлікт, підґрунтям якого є також недовіра, як і у побутуючих конспіративних теоріях [2: 168]. У кращому випадку "теорії змови" випереджають творення історії, вони передують нарративу про історичне минуле, з'являються як непрофесійні репрезентативні версії подій.

Негативною рисою конспіративного дискурсу є невідповідність

універсальним загальнозначущим етичним нормам і цінностям, що перешкоджає досягненню консенсусу й, висловлюючись мовою комунікативної філософії Юргена Габермаса, інтерсуб'єктивного порозуміння. Наприклад, підтекстами соціально небезпечних конспіративних історій періоду пандемії covid-19 були заклики до нехтування вимогами соціального дистанціювання, використання засобів індивідуального захисту, а також відмови від вакцинавання, підриваючи тим самим загальнолюдські цінності пошанування життя й права на охорону здоров'я, зокрема, вразливих верств населення. Конспіративні теорії, таким чином, виявляються асоціальними чинниками, що утруднюють соціальну комунікацію, ставлять під загрозу соціально-етичні цінності, популяризують нігілізм.

Споживання недостовірної інформації проковує формування фрагментарної некритичної свідомості, стає чинником спотвореної комунікації. Попри доступність інформації, сучасна ситуація людини в світі характеризується пасткою з невігластва й зарозумілості. Прихильники конспіративних оповідей часто апелюють до альтернативних джерел експертного знання, самі не будучи фахівцями в цій сфері знань, стверджують про бажання здійснити критичний погляд на світ, однак потрапляють у сіті когнітивних упереджень, адже "критика є дещо інше, аніж науково обґрунтована демістифікація" [2: 162]. Тим самим конспіративний дискурс укорінюється як сурогат комунікації, є "підводною" течією руйнування основ наукового знання. Справжня комунікація орієнтована на взаєморозуміння, що не може бути досягнутим без справжніх цінностей та достовірного знання як компоненти інформаційного обміну.

Висновки та перспективи подальших досліджень.
Конспіративізм позначає собою

суспільне явище, змістом якого є створення, поширення і побутування "теорій змов", а також відповідний феномен суспільної свідомості. "Теорії змови" є різновидом дезінформаційного контенту, складовою публічного медійного дискурсу. Їх соціальна роль оцінюється контрверсійно: від конструктивно-аналітичної, що дає можливість оцінити фактичні соціальні уявлення про дійсність й ступінь соціальної напруги, до деструктивної, що загрожує порушенням існуючих соціальних порядків. Найбільшу увагу в сучасних дослідженнях зосереджено на потенційних та дійсних деструктивних проявах конспіративізму. Як одна із небезпечних і латентних функцій соціального побутування конспіративізму визначається ідеологічна, згідно з якою явище конспіративізму постає інструментом маніпулятивного політичного впливу, зокрема, формою політичної пропаганди.

В основі конспіративізму як форми суспільної свідомості лежить конспіративний світогляд, стійкою (але не абсолютною) рисою якого є монологічність, що опосередковується відповідним стилем мислення. Монологічність як якість і когнітивний стиль мислення характеризується "закритістю" сприйняття, самозамкненістю, зацикленістю на окремих фактах, деталях, й протиставляється діалогічності, що створює передумови до формування конспіративної ментальності як налаштованості розуму до створення індивідуальних нарративів змови. У світоглядній сфері "теорії змови" також набувають форм надприродних онтологічних утворень, можуть виконувати ті ж самі функції, що й інституційні релігії, наприклад, терапевтичну, утішення, компенсації, комунікативну тощо. Однак, це світоглядні конструкти світського

характеру, з секуляризованим ідейним вмістом, в якому дослідники вбачають символічність щодо відображення дійсних соціальних загроз.

Окремим концептуальним підходом до окреслення сутності феномена конспіративізму є особливості формування конспіративного світогляду, в якому вирізняються когнітивні передумови, що співпадають за змістом з психологічними потребами особи: епістемічними, екзистенційними, соціальними. Споживання конспіративних теорій оцінюється як загроза знищення соціально мотивованого пізнання з причини когнітивних упереджень, які достатньо важко розпізнати. Серед когнітивних упереджень особливого значення набувають епістемічні, це інтелектуальні упередження або хиби пізнання, що систематично заважають отриманню знання. Найбільш поширеними хибами є переконаність у сенсотворенні, самостійному осмисленні подій, критичності, що можуть переростати у сталі звички чи риси характеру, стаючи епістемічно-моральними вадами. До таких належать зарозумілість, впертість, дурість, байдужість, нездатність працювати над помилками тощо.

У соціальній сфері побутування "теорій змови" як різновиду дезінформації має більш далекосяжні наслідки, що закладаються дискурсно. Насиченість дискурсу неперевіреною чи завідомо хибною інформацією спотворює комунікацію, знецінює її й породжує зони відчуження. Це підриває морально-етичне значення комунікації як основної людської якості. Розповсюдження конспіративних теорій не сприяє ані утвердженню загальнолюдських цінностей, універсальних базових моральних норм, ані діалогу й порозумінню, а навпаки спричиняє роз'єднання між політичними силами, соціальними групами,

міжнаціональними структурами, а відтак поглиблення комунікативної кризи. Зокрема, таким наслідком є ушкодження комунікації і втрата суспільного конкордизму, злагоди, котрі є підґрунтям до таких соціальних негараздів як наростання ворожості й різноманітних проявів екстремізму. Вже очевидним явищем сьогодення є інформаційні та культурні війни, які мають у своїй світоглядній основі ті ж самі псевдокритичні міркування й епістемічні хиби, що й у конспіративних теоріях дезінформаційного спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук Д. До теорії "теорії змови". Часопис "І", ч. 54. 2009. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n54texts/shevchuk.htm> (дата звернення: 14.02.2021).
2. Czech F. Saturation of the media with conspiracy narratives: content analysis of selected Polish news magazines. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2019. № 2. P. 151 – 171.
3. Conspiracy theory & conspiracism. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.butte.edu/departments/cas/tipsheets/thinking/conspiracy.html> (дата звернення: 14.02.2021).
4. Uscinski, J. E. *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford University Press, New York, 2019. 536 p.
5. Thalmann K. *The Stigmatization of Conspiracy Theory since the 1950s: "A Plot to Make us Look Foolish"*. Routledge, 2019. 214 p.
6. Brotherton R. *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. Bloomsbury Publishing, New York, 2015. 288 p.
7. Cassam Q. *Conspiracy Theories*. Polity Press, Oxford, 2019. 140 p.
8. Резнік Я. Змова як кваліфікуюча ознака складів кримінальних правопорушень. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2019. № 2 (22). С. 113–126. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/2-2019/reznik.pdf> (дата звернення: 14.02.2021).
9. Cassam Q. *Epistemic Vices and Conspiracy Theories*. (February 28, 2018)

[Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://blog.apaonline.org/2018/02/28/epistemic-vices-and-conspiracy-theories/> (дата звернення: 17.02.2021).

10. Franks, Bradley; Bangerter, Adrian and Bauer, Martin W; Hall, Matthew, and Noort, Mark C. Beyond "Monologicality"? Exploring Conspiracist Worldviews. *Frontiers in Psychology*, 8 (861), 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.00861/full> (дата звернення: 17.02.2021).

11. Franks, Bradley; Bangerter, Adrian and Bauer, Martin W. Conspiracy theories as quasi-religious mentality: an integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Front. Psychol.*, 16 July 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00424/full> (дата звернення: 17.02.2021).

12. Douglas, Karen M. ; Sutton, Robbie M. ; Cichocka, Aleksandra. The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*. Vol 26, Issue 6, 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0963721417718261> (дата звернення: 17.02.2021).

13. Nichols, Thomas M. The Death of Expertise: The Campaign Against Established Knowledge and Why it Matters. Oxford University Press, 2017. 252 p.

14. Zagzebski L. T. Epistemic Values: Collected Papers in Epistemology. Oxford University Press, 2020. 374 p.

15. Leman, Patrick J. and Cinnirella, Marco. Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers in Psychology*. Vol. 4, 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00378/full> (дата звернення: 14.02.2021).

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Shevchuk, D. (2009). Do teorii "teorii zmovy". [To the theory of "conspiracy theory"]. *Chasopys "I"*, ch. 54. Retrieved from: <http://www.ji.lviv.ua/n54texts/shevchuk.ht>

m (last accessed: 14.02.2021) (in Ukrainian).

2. Czech, F. (2019). Saturation of the media with conspiracy narratives: content analysis of selected Polish news magazines. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2, 151 – 171 (in English).

3. Conspiracy theory & conspiracism. Retrieved from: <http://www.butte.edu/departments/cas/tipsheets/thinking/conspiracy.html> (last accessed: 14.02.2021).

4. Uscinski, J. E. (2019). *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. New York: Oxford University Press.

5. Thalmann, K. (2019). *The Stigmatization of Conspiracy Theory since the 1950s: "A Plot to Make us Look Foolish"*. Routledge.

6. Brotherton, R. (2015). *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. New York: Bloomsbury Publishing.

7. Cassam, Q. (2019). *Conspiracy Theories*. Oxford: Polity Press.

8. Reznik Ya. Zmova yak kvalifikuiucha oznaka skladiv kryminalnykh pravoporushen. [Conspiracy as a qualifying feature of criminal offenses]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*.

<http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/2-2019/reznik.pdf> Retrieved from: (last accessed: 14.02.2021) (in Ukrainian).

9. Cassam, Q. (February 28, 2018). Epistemic Vices and Conspiracy Theories. Retrieved from: <https://blog.apaonline.org/2018/02/28/epistemic-vices-and-conspiracy-theories/> (last accessed: 17.02.2021).

10. Franks, Bradley; Bangerter, Adrian and Bauer, Martin W; Hall, Matthew, and Noort, Mark C. (2017). Beyond "Monologicality"? Exploring Conspiracist Worldviews. *Frontiers in Psychology*, 8 (861). Retrieved from: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2017.00861/full> (last accessed: 17.02.2021).

11. Franks, Bradley; Bangerter, Adrian and Bauer, Martin W. (2013). Conspiracy theories as quasi-religious mentality: an integrated account from cognitive science, social representations theory, and frame theory. *Front. Psychol.*, 16 July. Retrieved from: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00424/full>

9/fpsyg.2013.00424/full (last accessed: 17.02.2021).

12. Douglas, Karen M.; Sutton, Robbie M. ; Cichocka, Aleksandra. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*. Vol 26, Issue 6. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0963721417718261> (last accessed: 17.02.2021).

13. Nichols, Thomas M. (2017). The Death of Expertise: The Campaign Against

Established Knowledge and Why it Matters. Oxford University Press.

14. Zagzebski, L. T. (2020). *Epistemic Values: Collected Papers in Epistemology*. Oxford University Press.

15. Leman, Patrick J. and Cinnirella, Marco. (2013). Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers in Psychology*, 4. Retrieved from: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00378/full> (last accessed: 14.02.2021).

Receive: February 19, 2021

Accepted: March 18, 2021